

С.І. ПОНОМАРЬОВ ЯК БІБЛІОГРАФ-РЕЛІГІЄЗНАВЕЦЬ

У статті розповідається про бібліографічні праці релігієзнавчого характеру відомого українського бібліографа другої половини ХІХ – початку ХХ століть, який віддано служив не лише науці, але й церкві, вважаючи, що одне невіддільне від іншого. Розглядаються публікації С.І. Пономарьова як про українських, так і про російських духовних осіб, які відзначаються величезним бібліографічним насиченням.

Публікація зацікавить викладачів та студентів сучасних духовних і світських навчальних закладів України.

Ключові слова: С.І. Пономарьов, бібліографічні праці, бібліографічний покажчик, релігійна література, діячі церкви, релігієзнавчі дослідження.

В статье рассказывается о библиографических трудах религиозного характера известного украинского библиографа второй половины ХІХ – начала ХХ веков, который преданно служил не только науке, но и церкви, считая, что одно неотделимо от другого. Рассматриваются публикации С.И. Пономарева как об украинских, так и о русских духовных лицах, которые отмечаются огромным библиографическим насыщением.

Публикация заинтересует преподавателей и студентов современных духовных и светских учебных заведений Украины. Ключевые слова: С.И. Пономарев; библиографические труды; библиографический указатель; религиозная литература; деятели церкви; религиозные исследование.

In the article about bibliographic labours of religious character of the known Ukrainian bibliographer of the second half of 19th century and beginning of 20th century, who devotedly served not only science but to a church also, considering that one inseparable from other. The Ponomarev's publications such as about Ukrainian and that as about Russian spiritual personalities are viewed, which are distinctive by large bibliographic saturation.

A publication will interest teachers and students of modern spiritual and high society institutions of Ukraine.

Key words: S.I. Ponomarev; bibliographic labours; bibliographic pointer; religious literature; figures of church; religious research.

Степан Іванович Пономарьов (1828–1913) – відомий вітчизняний вчений у галузі літературознавства, літературної бібліографії, але він передусім знаний, як бібліограф-професіонал, книгознавець і бібліофіл другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Людина феноменальної пам'яті і виняткової уваги в науковій роботі, пунктуальний у своїх багаточисленних дослідженнях до найменших дрібниць – от таким він запам'ятався сучасникам.

Його бібліографічна спадщина надзвичайно велика. Протягом свого життя С.І. Пономарьов написав, зредагував і видав близько 700 праць, більшість з яких є суто

бібліографічними або з величезним бібліографічним оснащенням [1]. Подібного бібліографічного доробку не залишив по собі жодний з українських бібліографів. Це пояснюється, з одного боку, надзвичайною працездатністю бібліограф-енциклопедиста, який найменше за все дбав про себе, а з іншого – надзвичайно великою на той час власною бібліотекою (3 тисячі книг) в глухому провінційному містечку тогочасної Чернігівської губернії – Конотопі [2; 12].

Життєвий та творчий шлях С.І. Пономарьова проходили в період, коли Україна фактично була колонією Російської імперії, коли національна мова, література, культура пригнічувалися царизмом, про що можуть свідчити хоча б сумнозвісні "Валуєвський" циркуляр 1863 р. та Ємський указ 1876 р. Це був час (а він охоплює майже 70 років ХІХ і початок ХХ століть), коли рідна мова частіше звучала на побутовому рівні, а українське друковане слово з'являлось за межами України (в Санкт-Петербурзі, Женеві). Ось чому й не дивно, що переважна більшість бібліографічних праць С.І. Пономарьова, в тому числі і з українознавчої тематики, була підготовлена російською мовою.

Подвижник книги вніс великий внесок у збагачення українсько-російських бібліографічних зв'язків. Його перу належать бібліографічні праці, присвячені М.О. Максимову, Ф.Г. Лебединцеву – редактору журналу "Киевская Старина", О.М. Лазаревському, М.М. Левченку – українському лексографу та етнографу, М.І. Костомарову; російським діячам науки та літератури – М.В. Ломоносову, І.А. Крилову, М.О. Некрасову, М.В. Гоголю (улюбленому письменнику бібліографа), О.С. Грибоедову, О.В. Дружиніну, В.А. Жуковському, М.І. Гнедичу, М.М. Карамзину та багатьом іншим [1]. Великий внесок С.І. Пономарьова і в збагаченні вітчизняної краєзнавчої бібліографії. Але він був не лише бібліографом-професіоналом, але і першим вітчизняним бібліографом-релігієзнавцем.

Релігійна тема в творчому та особистому житті вченого займала провідне місце. І це не випадково. З раннього дитинства С.І. Пономарьов не відзначався особливим здоров'ям, був дуже вразливою особистістю. Єдиною втіхою для його душі і серця була релігія і церква. Виховуючись у релігійному середовищі Конотопа, зокрема навчаючись у місцевій церковно-приходській школі, майбутній бібліограф рано відчув потребу в церкві, в божому слові.

Зберігся щоденник С.І. Пономарьова, що писався майбутнім науковцем під час навчання в Ніжинській гімназії. Як пише племінник бібліографа Л. Радченко, "улюбленою моєю книгою були "Четві Мінеї" або "Життя святих отців" [3; LX].

Подальші життєві віхи С.І. Пономарьова – навчання на філософському факультеті Київського університету Св. Володимира (після Ніжинської гімназії, яку закінчив зі срібною медаллю), захист у стінах цього ж вишу кандидатської дисертації (1854 р.), поїздки до Москви, Петербургу, Києва, Полтави, де влаштовувався на різних посадах, щоб прожити, відвідання Палестини та повернення до Конотопу – скрізь і завжди освячувались С.І. Пономарьовим Божим словом, супроводжувались власною бібліотекою, де чільне місце займала Біблія та інша релігійна література.

У своїх численних листах до матері, яка була впродовж всього життя найближчим другом і порадиником сина, С.І. Пономарьов, описуючи свої життєві поневіряння, завжди

посилався на Бога, просив у нього благословення на всі свої починання. Тому і очевидно, що релігійна тематика у творчій спадщині бібліографа (статті, бібліографічні роботи, рецензії, вірші, переклади) була не випадковою.

У 1861 році 33-річний бібліограф, який уже мав досвід бібліографування, готує до друку свою першу бібліографічну працю релігієзнавчого характеру "Разбор сочинения архиепископа Черниговского и Нежинского Филорета "Обзор русской духовной литературы", яка була надрукована у харківському релігійному журналі "Духовный вестник" за 1862 рік [4]. Це була по суті велика рецензія бібліографа (близько 60 сторінок без додатків у декількох номерах журналу на роботу згаданого архієпископа Філарета. Повна назва роботи церковного діяча "Обзор русской духовной литературы, 1720-1858 гг. (умерших писателей). – Кн. 2. – СПб., 1861. – 212 с. – Н.С.)

Принагідно зазначити, що в той час, коли жив і працював С.І. Пономарьов, рецензія розглядалась як засіб літературної критики, так і засіб бібліографічної характеристики творів друку, оскільки містила величезне бібліографічне оснащення рецензованих видань. До речі, на таких позиціях стояли відділи критики та бібліографії прогресивних російських видань – "Современника" та "Отечественных записок", а "Современник" першим із періодичних видань позитивно прорецензував "Кобзар" Т.Г. Шевченка.

Відгук С.І. Пономарьова на працю архієпископа об'ємний і насичений великою кількістю бібліографічних посилань. Автор на початку своєї роботи наводить слова Філарета про значення християнського благочестя в житті людей. Далі С.І. Пономарьов звертає увагу на те, як плідно і натхненно працювала ця духовна особа і як багато написано ним робіт релігійної тематики лише за останні п'ять років (20 назв).

Аналізуючи сам "Обзор" та відгук на нього С.І. Пономарьова, можна зробити висновок, що у цих людей було багато спільного: любов до Бога, до релігії, намагання зробити людину кращою, чистішою через її залучення до церкви, до загальнолюдських цінностей.

Про те, що С.І. Пономарьов був добре знайомий з релігійною літературою, свідчать його рекомендації стосовно того, які додаткові джерела слід було використати Філарету при підготовці двох частин огляду. Цікаві судження подвижника книги, висловлені ним у десятому номері "Духовного Вестника" за цей же рік: "В справі бібліографії точність – найперше достоїнство" [5; 300]. Слова, сказані вченим ще в 1862 році про справжню вартість праці бібліографа, стосувалися передусім архієпископа Філарета, але їх актуальність вагома і сьогодні.

До постаті Філарета та його релігієзнавчих досліджень бібліограф звертався ще не один раз. Коли 9 серпня 1866 року архієпископа не стало (після відвідань Успенської та Соборної церков по дорозі додому він помер від холери), на сторінках "Полтавских епархиальных ведомостей" в серпні та вересні цього ж року з'являється публікація про нього, автором якої був С.І. Пономарьов [6; 182–184].

Була ще одна визначна духовна особа, життєвий і творчий шлях якої цікавив С.І. Пономарьова. Це був відомий український і російський вчений, київський митрополит Є. Болховітінов (1767–1837), автор оглядових робіт про рукописні видання та стародруки, виявлені ним у Софіївському соборі та Києво-Печерській Лаврі.

У 1867 році минуло 100 років від дня народження та 30 років від дня смерті київського митрополита Є. Болховітінова. С.І. Пономарьов у цей час перебував у Севастополі на лікуванні (цікаво, що і тут він робив опис ікон, складав списки тих, хто їх виготовив, переписував перелік надписів на граніті про померлих севастопольських героїв періоду Кримської війни). І саме звідси він шле листа видавцю Євгенівського збірника О. Івановському з проханням не забути включити до свого видання декілька листів київського митрополита Євгенія, адресованих різним особам, які зберігалися в особистому архіві бібліографа [7; 182]. І от на сторінках "Трудов Киевской Духовной Академии" в 1867 році публікується велика робота С.І. Пономарьова під назвою "Материалы для биографии митрополита Евгения" [8; 200–253].

У своїй роботі бібліограф та біограф про Є. Болховітінова втілює в життя задумане. По-перше, С.І. Пономарьов звертає увагу духовної громадськості на протиріччя обставин у біографії митрополита (відносно дня його народження, а також різнопланові відомості про життя Є. Болховітінова в юні роки). Після висвітлення основних віх життєвого та творчого шляху одного з видатних церковних діячів першої половини ХІХ століття С.І. Пономарьов подає хронологічний список його творів, мотивуючи це тим, що не було ще повного списку творів митрополита, а ті, що були раніше, були роздрібленими.

Таким чином, С.І. Пономарьов найбільш повно представив нам бібліографічну Болховітіану, матеріали якої дослідниця Є.В. Рукавіцина використала при написанні своєї кандидатської дисертації [9].

Упродовж свого тривалого життя С.І. Пономарьов віддано служив не лише науці, але й церкві, вважаючи, що одне невіддільне від іншого. Навіть побіжний огляд його релігійнознавчих досліджень, передусім бібліографічного та бібліографознавчого характеру, свідчать про те, що він був добре обізнаний з релігійною літературою, мав відомості про визначних і маловідомих діячів церкви, уважно стежив за будівництвом храмів в Україні, сам неодноразово жертвував гроші на розвиток церков, уважно слідкував за підготовкою та виданням книг і періодичних видань релігійної тематики.

Величезним бібліографічним насиченням відзначаються публікації як про українських, так і російських духовних осіб, це, передусім, такі роботи вченого як "Высокопреосвященный Филарет, митрополит Московский и Коломенский: Материалы для очерка его жизни и ученой деятельности", "Добрая весть: По поводу предпринятого Вольфом издания сочинений преосвященного Иннокентия Херсонского", "По поводу "Указателя неофициального отдела "Киевских епархиальных ведомостей" за 1861–1870 гг.", "Православный календарь с хронологическим указателем жизни святых и установлении главнейших праздников", "Памяти архимандрита Антонина (хронологический список сочинений и переводов его; статьи о нем)", "Диковинки русской журналистики (по поводу проповедей Иннокентия Херсонского)", "О двух новых трудах преосвященного Порфирия Успенского" та багато інших робіт. Всі ці матеріали були опубліковані в різних збірниках і журналах, які перераховує С.І. Пономарьов [1; 274–292].

У 1870 році на сторінках "Киевских епархиальных ведомостей" С.І. Пономарьов опублікував велику статтю-рецензію, присвячену виходу книги "Пятидесятилетний

юбилей Киевской Духовной Академии” [10; 132–149]. Ця публікація, що мала значне бібліографічне насичення, як і ювілей КДА, були зустрінуті громадськістю, передусім, духовенством з великим інтересом.

Та чи не найважливішою бібліографічною працею С.І. Пономарьова релігійної тематики була його капітальна наукова бібліографічна монографія ”Иерусалим и Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах” надрукована в 1877 році в ”Записках имп. Академии Наук” [11; 1–127] та паралельно в ”Сборнике отд. русского языка и словесности имп. Академии Наук” за цей же рік [12; 1–119].

Ще працюючи викладачем словесності в Полтавському кадетському корпусі (50–60-ті роки ХІХ ст.), С.І. Пономарьов виношує свою давню мрію – відвідати святі місця на Близькому Сході, перш за все Палестину. Своє бажання і потяг щодо цього він передає у віршах, написаних українською мовою.

Після відставки в Полтаві і переселення до Києва С.І. Пономарьов намагається здійснити свою заповітну мрію – помандрувати на Афон та в Палестину. З одного боку, це було викликано релігійними настроями і надією знайти там натхнення для запланованої праці про Святу Землю, а з іншого – бажання відновити в теплому краї при сприятливому кліматі своє підірване здоров’я.

Навесні 1872 року він переїздить з Києва до Конотопу, де мешкала його сестра. Перевозить туди і свою бібліотеку, а 25 червня 1872 року відправляється через Одесу, Константинополь на Афон, де знаходить притулок в монастирі Русика. Тут Степан Іванович прожив до квітня 1873 року. Потім продовжив намічений ним маршрут і направився в Палестину (через Смірну, повз острови Тенедос, Хаос, Патмос, через Олександрію і Порт-Саїд). На початку травня прибув до Єрусалиму. Протягом року пішки обходить всі місця, пов’язані зі спогадами про Христа. Згодом знову переселяється на Афон, звідки в липні 1874 року виїжджає в Україну. Час, проведений вченим-релігієзнавцем і бібліографом у святих місцях, не пропав даремно. За час дворічного перебування на Афоні і Єрусалимі він склав каталоги бібліотеки монастиря Русика на Афоні і в Єрусалимі, каталог консульської бібліотеки духовної місії в Єрусалимі. Бібліографічні та добротні старання С.І. Пономарьова в Святих Місцях не залишилися не поміченими Православною церквою – після повернення зі Сходу його обирають почесним членом імператорського Православного Палестинського товариства.

При підготовці до мандрівки на Схід С.І. Пономарьов перечитав велику кількість відповідної літератури, зібравши таким чином матеріали для бібліографічної літератури про Палестину. До речі, про свої враження від мандрівок С.І. Пономарьов розповідає у віршах ”По Святой Земле”, ”Пустиню” та інших, де нарівні звучала українська і російська мова. У вірші ”Пустиню”, наприклад, є такі слова:

”Я сам собі не вірю та хрещуся,
що я оце в пустелі палестинській
на ослику тихесенько плетусь,
дивуючись, як странник український” [3; LXII].

Вірш був присвячений племіннику Л. Радченку.

Після повернення зі Сходу з’явилась одна з найзначніших бібліографічних праць

С.І. Пономарьова – ”Иерусалим и Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах” (СПб., 1877).

У великій передмові до покажчика дослідник підкреслює, що ніякі книги, ніякі публікації про святі місця не в змозі замінити побачене на власні очі. Зупиняючись на причинах складання бібліографічної роботи (передусім, особисте бажання подати цілісну картину з даного питання засобами бібліографії) на джерелознавчій базі дослідження (крім фондів київських бібліотек, особистої бібліотеки та каталогів російського бібліографа В.І. Межова, ним були використані матеріали трьох бібліотек російських консульств та місії в Єрусалимі), С.І. Пономарьов спочатку подає історіографію видань про Палестину (в основному, літературознавчого характеру, авторами яких були особи духовного звання). Далі він відзначає внесок членів російського консульства в Єрусалимі, які сприяли підготовці названого бібліографічного покажчика, а вже потім подає його структуру. Передмова до покажчика складена цікаво і змістовно, проте найбільший інтерес становить сам зміст бібліографічної роботи. Рубрик всього 15, література яких розповідає про подорожі росіян та українців в Палестину, про іноземних подорожувальників, книги та статті про Палестину, про історію Палестини та церкви Єрусалимської, про православні та неправославні церкви в цьому краї, про Сирію, про міста Самарію та Галілею, про географію Палестини, про археологічні дослідження, про поетичні твори, присвячені Єрусалиму та Палестині, про картини російських художників, що присвячені Палестині. Всього 861 джерело, які згруповані в хронологічному порядку. Найбільшою повнотою відзначаються рубрики ”Єрусалим і його історія, святині, звичаї” (138 джерел) та ”Історія церкви Єрусалимської” (165 джерел).

Аналізуючи бібліографічні праці С.І. Пономарьова релігійнознавчого характеру, приходимо до розуміння того, що вони не втратили своєї актуальності і сьогодні і можуть бути цінними довідковими посібниками для викладачів і студентів сучасних духовних та світських навчальних закладів України. Він високо цінував виховну роль держави в суспільстві.

Всі роботи вченого насичені величезною кількістю бібліографічних посилань, статистичних даних, що свідчить про енциклопедичність цієї людини в багатьох галузях науки, освіти, культури. Його праці відзначалися високою бібліографічною культурою. Гадаємо, що внесок бібліографа в цю справу міг би зацікавити і сучасних релігійнознавців та духовних осіб.

Література

1. Пономарев С. И. Хронологический список сочинений, изданий и переводов Степана Ивановича Пономарева, составленный им самим / С. И. Пономарев // Сборник отд. русского языка и словесности имп. Академии Наук. – Т. 90. – № 5. – СПб., 1913. – С. 274–292; 2. Різниченко В. Подвижник книги. 1828–1913. / В. Різниченко. – К., 1929. – С. 12; 3. Радченко Л. Материалы для биографии С. И. Пономарева / Л. Радченко // Письма И. С. Аксакова ... к библиографу С. И. Пономареву. – М. : Изд-во Букчейм, 1915. – С. LX; 4. Духовный вестник. – 1862. – № 8. – С. 637–652; № 9. – С. 68–104; № 10. – С. 292–318; № 11. – С. 360–375; № 12. – С. 485–548; 5. Там само. – № 10. – С. 300; 6. Полтавские епархиальные ведомости. – 1866. – № 16. – С. 182–184; 7. Письмо С. И. Пономарева к

издателю Евгеньевского сборника А. Ивановскому // *Евгеньевский сборник*. – СПб., 1867. – С. 182; **8.** Пономарев С. И. *Материалы для биографии митрополита Евгения* / С. И. Пономарев // *Труды Киевской Духовной Академии*. – 1867. – № 8. – С. 200–253; **9.** Рукавіцина Є. В. *Бібліотека і архів митрополита Євгенія Болховітінова : автор. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук* / Є. В. Рукавіцина. – К., 1995. – 16 с.; **10.** Пономарев С. И. *В память юбилея Киевской Духовной Академии: ред. на кн. «Пятидесятилетний юбилей Киевской Духовной Академии»* (К., 1869. – 447 с.) / С. И. Пономарев // *Киевские епархиальные ведомости*. – 1870. – № 5. – С. 132–149; **11.** Пономарев С. И. *Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах* / С. И. Пономарев // *Записки имп. Академии Наук*. – 1877. – Т. 1. – С. 1–127; **12.** Пономарев С. И. *Палестина в русской литературе, науке, живописи и переводах* / С. И. Пономарев // *Сборник отд. русского языка и словесности имп. АН*. – 1877. – Т. 46. – С. 1–119.